

مقاله پژوهشی

تأثیر بوم و فرهنگ بر خلق نقشمایه‌های سوزن‌دوزی در پوشاک محلی زنان ترکمن با نظری بر هویت فرهنگی و تبارشناسی قومی

مصطفی رستمی^{۱*}، طاهره میرآ، بی بی رابعه مامی^۲

۱. دانشیار، گروه صنایع دستی و پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

۲. دانشجوی دکتری هنر اسلامی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

۳. کارشناس ارشد پژوهش هنر، اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری گلستان، گلستان، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۰۱ تاریخ قرارگیری روی سایت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۱

چکیده | نقشمایه‌های به کار رفته در سوزن‌دوزی‌های ترکمن، متأثر از شرایط اقلیمی، فرهنگی، تاریخی و نیز آداب و رسوم و سنت‌های اقوام مختلف ترکمن است. هنرمندان سوزن‌دوز ترکمن، با توجه به برداشت‌های خود از باورها، فرهنگ، پیشینه تاریخی و طبیعت و محیط پیرامون، نقشمایه‌هایی را که حاوی مفاهیم آشکار و پنهان است، بر روی البسه محلی خلق می‌کنند. این پژوهش - که به روش توصیفی انجام شد - می‌کوشد تا ضمن بررسی ویژگی‌های نقشمایه‌های به کار رفته در سوزن‌دوزی ترکمن، به تحلیل عوامل تأثیرگذار بر خلق نقشمایه‌های پوشاک زنان آن دیار بپردازد و به این پرسش پاسخ دهد که بوم و فرهنگ چگونه بر خلق نقشمایه‌های سوزن‌دوزی پوشاک سنتی زنان ترکمن تأثیر گذارند؟ حاصل پژوهش نشان می‌دهد پدیده‌های تصویری نهفته در نقشمایه‌های مذکور مفاهیم متفاوتی دارند و تأثیر الهامات طبیعی بر آن‌ها، گاه به چنان شکلی از انتزاع نائل می‌شود که به سختی می‌توان معادلی برای آن در پدیده‌های پیرامون باز شناخت. با توجه به گذشته تاریخی و نوع باورها و فرهنگ حاکم در منطقه ترکمن صحرا، همچنین طبیعت ویژه این دیار، نقشمایه‌هایی که در سوزن‌دوزی‌های سنتی پوشاک زنان این سرزمین به کار می‌رود، برگرفته از ذهن هنرمندان ترکمن و تحت تأثیر عواملی چون: فرهنگ (آداب، رسوم، عقاید و باورها)، جانوران، طبیعت و محیط پیرامون و نیز بیانگر ویژگی‌ها و هویت‌های اقوام و دریافت‌های انتزاعی از عناصر جاری در زندگی آن‌هاست. **واژگان کلیدی** | نقشمایه، سوزن‌دوزی، زنان ترکمن، پوشاک سنتی، بوم و فرهنگ.

کرده و به نسل‌های بعد منتقل می‌کنند. صاحب نظران برای هر یک از نقشمایه‌های هنر سوزن‌دوزی ترکمن، تفسیری دارند و با آگاهی بر آنچه ریشه در فرهنگ ترکمن دارد، با برداشت‌های انتزاعی آن‌ها را به گونه‌ای توصیفی می‌کنند که شنونده را مبهوت می‌کند و خود زبان دیگری را برای فهم رازهای فرهنگ و تاریخ می‌گشاید. بر مبنای دیده‌ها، شنیده‌ها و منابع بسیار محدود، عوامل مختلفی مانند جانوران، طبیعت، فرهنگ و محیط زندگی بر خلق نقشمایه پوشاک زنان تأثیرگذار بوده است. هدف از انجام این پژوهش بررسی کامل نقوش سوزن‌دوزی ترکمنان است؛ همچنین تلاش می‌شود عوامل فرهنگی و منابع الهام‌گیری جهت شکل‌دهی به نقوش را بیابد. مطالعه نقوش و ساختارهای هنری اقوام ایرانی با توجه به وسعت و تنوعی که دارند کاری بس دشوار و در راستای حفظ هویت فرهنگی که مهمترین عامل دوام و بقای یک ملت است، ضروری است.

مقدمه و بیان مسئله | شیوه زندگی هر ملت و قومی آکنده از آداب و رسوم، عقاید و ایده‌ها و تاریخ تلخ و شیرین است. هر قومی به تناسب نوع زندگی و فعالیت‌های روزمره و نحوه ارتباط اجتماعی با سایر اقوام و جوامع، دارای نگرش‌های خاص خود است. هر ملتی برای خود حماسه و اسطوره‌هایی دارد که برای آن مقدس و قابل احترام است. در تاریخ زندگی بشر، در تمام باورها و ادیان از نمادگرایی فراوان استفاده شده و بدون استثناء در تمام آن‌ها زبان و صور نمادین را فراوان به کار برده‌اند، زیرا بشر به شیوه نمادپردازی در قالب نقشمایه‌های انتزاعی بهتر می‌تواند مفاهیمی را نمودار سازد که نمی‌توان به روش‌های دیگر تعریف و قابل درک کرد.

قوم ترکمن نیز همانند سایر اقوام و جوامع بشری دارای سمبل‌های خاص خود هستند که به اشکال گوناگون از جمله نقشمایه‌های سوزن‌دوزی به کار رفته در پوشاک سنتی زنان، این نمادها را حفظ

* نویسنده مسئول: ۰۹۱۱۱۴۴۸۴۴، m.rostami@umz.ac.ir

است. در این مقاله به دسته‌بندی نقوش قبل از اسلام و بعد از اسلام اشاره شده است. تدوام برخی نیز از پیش از اسلام آغاز شده و بعد از اسلام نیز ادامه یافته است و گاهی نیز بر اساس دین مبین اسلام، تغییراتی در آن‌ها دیده شد. به‌عنوان مثال نقش عقرب زرد که پیش از اسلام مورد استفاده قرار می‌گرفت به لحاظ احترام به واقعه تاریخی پنهان شدن حضرت محمد (ص) در غار و تنیدن تار در جلوی غار به امر خداوند متعال، به نقش عنکبوت تغییر یافت. ذباح و حاتم (۱۳۹۲) در مقاله خود با عنوان «جستاری در مفاهیم نقوش سوزن‌دوزی ترکمانان گنبد کاوس»، صرفاً شرحی بر چند نقش جانوری داشته‌اند. در این مقاله نقوش سوزن‌دوزی ترکمن را می‌توان بر اساس شکل ظاهر و عناصری که از آن الهام گرفته شده است، در گروه‌های گوناگونی دسته‌بندی کرده است: جانوران، عناصر طبیعت و محیط پیرامون، عقاید و باورها، ابزار کار و ادوات جنگی. برخی نقوش بر مبنای عقاید و باورهای قومی شکل گرفته است و بخشی نیز برداشتی انتزاعی از موجودات و اشیای پیرامون است. قوچ موجود اساطیری که نمادی از قدرت است، تنها نقشی است که جنبه اسطوره‌ای دارد و شکل‌های متعددی از آن شکل گرفته است. گوکلان (۱۳۹۲) در کتاب «آداب‌ورسوم مذهبی ترکمن‌ها» به‌طور مفصل شرحی بر قوم ترکمن و آداب‌ورسوم مذهبی ترکمن‌ها نظیر اعیاد و مراسم مذهبی داشته است. خاموشی (۱۳۸۷) در مقاله‌ای با عنوان «تحول کاربرد تزیین در سوزن‌دوزی بلوچ و ترکمن به شیوه سنتی و نوین»، به شناخت نوع تزیینات به کار رفته در سوزن‌دوزی ترکمن و بلوچ تنها با تأکید بر چند نقش اشاره شده است. رضایی و همکاران (۱۳۸۶) در مقاله «گرایش به هویت ملی و قومی در ترکمن‌های ایران»، به رابطه همبستگی بین میراث فرهنگی، زبان، سرزمین و تاریخ پرداخته است. کلت و آق آتابای (۱۳۸۲) در کتاب «سوزن‌دوزی ترکمن» ضمن اشاره به اقوام ترکمن، تا حدودی به سوزن‌دوزی ترکمن و نقوش رایج در بین این اقوام اشاره کرده است. آزادگان (۱۳۷۲) در کتابی با عنوان «تحقیق در تومیسسم» به تفصیل مذهب و ریشه‌های اعتقادی ترکمن‌های پیش از اسلام را بررسی کرده است. اسفندیاری (۱۳۷۱)، در کتاب خود با عنوان «نگرشی بر روند سوزن‌دوزی‌های ایران»، به بررسی جایگاه تاریخی و فرهنگی و نیز ویژگی‌های هنر سوزن‌دوزی در ایران پرداخته است. بیدگلی (۱۳۶۹) نیز در کتاب «ترکمن‌های ایران»، به شناخت اقوام ترکمن و همچنین تا حدودی به شناخت صنایع دستی ترکمن اشاره کرده است.

با عنایت به پژوهش‌های صورت‌گرفته نه‌چندان مرتبط با تحقیق پیش رو، این مقاله در جستجوی کیفیت تأثیرپذیری نقشمایه‌های به‌کار رفته در سوزن‌دوزی ترکمن از عوامل مختلف فرهنگی، تاریخی و طبیعت پیرامون است. به گونه‌ای که با تحلیل عوامل تأثیرگذار و چگونگی آن‌ها بر خلق نقشمایه‌های پوشاک زنان آن دیار، به گونه‌شناسی نقشمایه‌های تحت تأثیر از آن عوامل می‌پردازد.

نتایج پژوهش حاکی از آن است که آداب‌ورسوم گوناگون اقوام بیش از هر چیزی در آثارشان خودنمایی می‌کند. بسیاری از نقش‌ها برگرفته از طبیعت و محیط پیرامون و پیوند آن با فضای زندگی است که هنرمند ترکمن آن را به شکل انتزاعی در هنر خود نشان می‌دهد و بدین‌وسیله پیوندی ناگسستنی با اعتقادات خود و هویت فرهنگی محیط زندگی برقرار می‌کند. به نظر می‌رسد مضامین محتوایی هم‌چنین کاربرد متفاوت هنر این اقوام تأثیر چشمگیری در مؤلفه‌های بصری نقشمایه‌های سوزن‌دوزی این اقوام داشته که تاکنون به‌صورت مشخص به آن پرداخته نشده است. از این رو تأکید این پژوهش بر شناخت آن‌ها متمرکز است. این مقاله تلاش می‌کند تا با بررسی ویژگی‌های نقشمایه‌های به‌کار رفته در سوزن‌دوزی ترکمن، به تحلیل عوامل تأثیرگذار و چگونگی نقش آن‌ها بر خلق نقشمایه‌های پوشاک زنان آن دیار در قالب گونه‌شناسی نقشمایه‌های تحت تأثیر از آن عوامل بپردازد.

پیشینه پژوهش

بررسی تحقیقات نشان می‌دهد که در خصوص تحلیلی بر عوامل فرهنگی تأثیرگذار بر خلق نقشمایه‌های سوزن‌دوزی به‌کار رفته در پوشاک محلی زنان ترکمن پژوهش قابل‌توجهی صورت نگرفته است و از این رو اهمیت انجام این پژوهش کیفی را در بین این اقوام ایرانی دو چندان کرده است. برخی پژوهش‌ها با نگرش‌های کلی انجام شده است و در این‌جا به پژوهش‌های تقریباً مشابه به‌صورت مختصر پرداخته می‌شود. درباره سوزن‌دوزی ترکمن مطالب گوناگونی وجود ندارد، اما اندک پژوهش‌هایی با نگرش‌های کلی انجام شد که نگارندگان از آن‌ها بهره‌مند شدند.

رستمی و میر (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر عقیده و باورهای دینی بر آرایه‌های زیورآلات ترکمن» به شناخت نوع تزیینات به‌کار رفته در زیورآلات ترکمن بر اساس عقاید ترکمن اشاره کرده‌اند.

قوی پنجه (۱۳۹۴) در مقاله «نقش و رنگ در پوشاک زنان ترکمن»، به چند نقش به‌کار رفته در سوزن‌دوزی ترکمن اشاره کرده است. در این مقاله به فرهنگ مردمان ترکمن نشأت‌گرفته از طبیعت زیبای زندگیشان اشاره کرده و از طبیعت به‌عنوان منشأ و سرچشمه زایش هنر در میان ترکمن‌ها یاد می‌کند. پوشاک در هر قوم علاوه‌بر هویت بومی، اجتماعی و جغرافیایی، وابستگی شغلی، صنفی، سیاسی و مذهبی و همچنین شأن اجتماعی، اقتصادی و طبقاتی و تفاوت سنی و جنسی را نیز مشخص می‌کند. ارزش‌ها نقش مهمی در نگه‌داشتن هویت اجتماعی و فرهنگی و تدوام حیات تاریخی نسل‌ها دارد. همان‌طور که زبان گروه‌های قومی آن‌ها را از هم متمایز می‌کند، پوشاک بومی و سنتی هر جامعه نیز متمایزکننده اقوام از یکدیگر است.

کبیری و امیر حاجلو (۱۳۹۳) در مقاله «بررسی نقشمایه‌های جانوری در قالی ترکمن»، انواع طرح و نقشه‌های قالی ترکمن را معرفی کرده

روش پژوهش

به منظور بررسی و تحلیل داده‌های میدانی و کتابخانه‌ای در مقاله حاضر از روش پژوهش توصیفی-تحلیلی استفاده شد و برای تحلیل محتوا، ضمن جمع‌آوری داده‌های علمی با استفاده از منابع مکتوب، از مشاهده آثار سوزن‌دوزی ترکمن در مناطق مختلف و مصاحبه با شخصیت‌های صاحب‌نظر از جمله مرحوم استاد نیازجان نیازی بهره گرفته شد.

فرضیه پژوهش

پدیده‌های تصویری نهفته در نقشمایه‌های پوشاک سنتی بانوان ترکمن تحت تأثیر عوامل فرهنگی و باورهای ریشه‌دار پیرامون، مفاهیم متفاوت با واقعیت و گاه همسو با آن‌ها دارند و تأثیر الهامات طبیعی بر آن‌ها، گاه به چنان شکلی از انتزاع نائل می‌شود که به سختی می‌توان معادلی برای آن در پدیده‌های پیرامون باز شناخت.

ادبیات پژوهش

ملت و هویت مفاهیم مرتبط با هم هستند و اصولاً برای ملتی با ویژگی‌های امروزی آن لازم است تا هویت ملی شکل گیرد. هویت ملی فراگیرترین و گسترده‌ترین هویت اجتماعی در سطح جامعه بوده و عبارت است از «مجموعه ویژگی‌ها و دلبستگی‌های جغرافیایی، تاریخی و فرهنگی، حماسی و قومی که زندگی انسانی را دربر می‌گیرد و عضو جامعه به آن می‌بالد و افتخار می‌کند» (روح‌الامینی، ۱۳۸۳، ۲۲). در واقع هویت ملی مجموعه‌ای از آثار و مشخصه‌هایی است که سبب تفاوت جوامع ملی از یکدیگر می‌شود. هویت ایرانی دارای اجزا و عناصری است که با آن شناخته می‌شود. برخی نمادهای ملی مانند پرچم، سرود ملی، زبان فارسی، اسطوره‌ها، عید نوروز و مانند آن معرف کشوری به نام ایران است. هویت قومی از نوع هویت اجتماعی بوده و «مجموعه خاصی از عوامل عینی، ذهنی، فرهنگی، اجتماعی، عقیدنی و نفسانی است که در یک گروه انسانی متجلی می‌شود و آن را نسبت به دیگر گروه‌ها متمایز می‌سازد» (الطائی، ۱۳۸۲، ۱۵۸). در این نوع هویت، روابط عاطفی اعضا بیشتر بوده و یکپارچگی و یکدستی بیشتری نسبت به جامعه کلی بر آن‌ها حاکم است. بر این اساس هویت قومی در مرتبه پایین‌تری از هویت ملی قرار دارد.

ترکمن‌ها دارای ویژگی‌های خاص خود هستند که آن را از سایر اقوام جدا می‌سازد. هر چند ممکن است برخی از این ویژگی‌ها به گونه‌ای مشابه در اقوام دیگر نیز موجود باشد. ولی قرار گرفتن آن‌ها در کنار هم تنها معرف قومی با نام ترکمن است. زبان ترکمنی، اسب ترکمن، دوتار و کمانچه، مختوم قلی فراقی، مسلمان حنفی مذهب، ترکمن صحرا، قالی ترکمن و ... نام‌ها و واژگانی هستند که یادآور نام ترکمن هستند (رضایی و همکاران، ۱۳۸۶، ۱۲۱-۱۲۲). ترکمن‌ها از حیث تبارشناسی یکی از اقوام مسلمان ترک‌تبار آسیای میانه هستند که عمدتاً در ترکمنستان، شمال غرب

افغانستان و شمال شرق ایران سکونت داشتند. ایشان از عهد قدیم در صحرای وسیع بخش سفلی رود سیحون و بین دریای آرال به زندگی کوچ نشینی روزگاری گذراندند. تا حدود قرن هفتم میلادی، ترکمن‌ها جزئی از اقوام ترک بودند. در این سال‌ها، گروهی از ترک‌ها، که آغوز نامیده می‌شدند از ناحیه ارخون به طرف آرال و سیر دریا کوچ کردند (شادقزویی و حجازی، ۱۳۹۹، ۵). ترکمن‌ها مسلمانان اهل سنت از مذهب حنفی هستند. باورهای اسلامی و مذهبی آن‌ها تا بدان جاست که شجره‌نامه اعقاب آنان را به حضرت آدم می‌رساند. ترکمن‌ها در ایران به چهار طایفه اصلی تقسیم می‌شوند که یموت و گوکلان معروف‌ترین این طوایف است. غیراز طوایف و تیره‌های مختلف ترکمن، ترکمن‌ها چهار طایفه دیگر شیخ، مخدوم، آتا و خوجه موسوم به اولاد دارند. این طوایف چهارگانه اوراداز طوایف مقدس ترکمن به‌شمار می‌آیند. طوایف ترکمن برای تمایز در هویت طایفه خویش، با تغییرات در لباس، زیورآلات و نشان‌هایی این امر را محقق می‌کنند. تکه بزرگترین و نیرومندترین قبیله ترکمن‌هاست که نفوذ آن‌ها نه تنها در کشورهای مجاور، بلکه در میان کل مردم ترکمن محسوس بود. قدرت فزاینده‌ای که تا سال‌ها رهبریت ترکمن‌ها را به آن‌ها داد. بخش اعظمی از این اقوام در کشور ترکمنستان زندگی می‌کنند. در ایران نیز، این طایفه‌ها در ناحیه سرخس و تربت‌جام در خراسان رضوی و در منطقه جرجلان خراسان شمالی ساکن آمد (همان، ۶).

اعتقادات و باورهای سنتی ترکمن‌ها در پیش از اسلام، نقش عمده‌ای در آفرینش نقشمایه‌ها و نمادهای آن‌ها داشته است و پس از پذیرفتن دین اسلام با تغییرات و محدودیت‌هایی مورد استفاده قرار گرفته است. اقوام ترکمن پیش از اسلام به آیین‌هایی همچون توتمیسم و شمینیسیم معتقد بوده‌اند. نشانه‌هایی از توتمیستی در نقوش نماد، قالی و دیگر دست‌ساخته‌های هنر ترکمن می‌توان مشاهده کرد. از جمله نقوش به‌کار رفته در هنر و پوشاک ترکمن، نقش قوچ است که دارای مفهومی سمبولیک و توتمیکی بوده و به‌عنوان نماد قدرت و مردانگی، باروری و شجاعت تبدیل به یک فرم کاربردی، آیینی و مذهبی شده است. شاخ قوچ، نماد کاربردی، آیینی و مذهبی در فرهنگ ترکمن است که از ابتدای اونیقون پرستی (توتمیسم) در طوایف آغوز (ترکمن) وجود داشته است. متداول‌ترین مفهوم نمادین شاخ قوچ نزد ترکمن‌ها، خیر و برکت، اقتدار و سمبل روح نیاکان است (کسراییان، ۱۳۷۰، ۲۰). علاوه بر نقش قوچ، نقوش بسیاری در پوشاک و دستبافته‌ها و هنرهای وابسته به آن قابل مشاهده است. نقوشی چون: عنکبوت، عقرب، پرنده‌های گوناگون، خرگوش، شتر، مار، ماهی، آفتاب و ماه و ... که هر کدام مفهومی سمبولیک و برگرفته از باورای توتمیسم دارند. ترکمن‌ها اقوام جنگجو و بیابانگردی بوده‌اند که در پی قرون متمادی با مهاجرت‌های عظیمی که به طرف خاورمیانه و جنوب شرقی آسیا داشته‌اند، باعث تحولات بزرگی در این نواحی شده‌اند. سپس در صحرای شمال ایران و در دو طرف آن ساکن

سوزن دوزی به‌طور عمده در لباس زنان استفاده می‌شود. به‌ندرت طرح‌های ابتکاری جدیدی در سوزن دوزی دیده می‌شود که هنوز عمومیت نیافته است. درباره تاریخ سوزن دوزی ترکمن اطلاع دقیقی در دست نیست و برخلاف قالی که کاوش‌های پازیریک درباره آن اطلاعات ارزشمندی را فراهم آورده، زوایای تاریخی این هنر پنهان مانده است. اما ترکمنان از قدیم با تهیه ابریشم که ماده اصلی سوزن دوزی است، آشنایی داشته‌اند و دختران و زنان ترکمن لباس‌های خود را با نخ‌های ابریشمین که با رنگ‌های طبیعی محیط رنگری می‌شده، سوزن دوزی می‌کرده‌اند. این موضوع با دقت در ادبیات شفاهی و نغمه‌های زنان ترکمن مشخص می‌شود (ذباح و حاتم، ۱۳۹۲، ۱۲). نوع دوخت سوزن دوزی ترکمن، زنجیره فشرده و بسیار ریز است که در فرهنگ و زبان ترکمنی به آن «سانجیم» می‌گویند و بیشتر از نقوش هندسی و قرینه به‌صورت ذهنی بهره می‌گیرند (اسفندیاری، ۱۳۷۱، ۱۲).

• عوامل تأثیرگذار و چگونگی آن‌ها بر خلق نقشمایه‌های سوزن دوزی پوشاک زنان ترکمن

عوامل مختلفی بر خلق و ایجاد نقشمایه‌های سوزن دوزی به‌کار رفته در پوشاک سنتی زنان ترکمن تأثیرگذارند که مهم‌ترین آن‌ها به‌قرار زیر هستند.

- جانوران

ترکمن‌ها از محیط زندگی خود به‌منظور امرار و معاش و بهره‌گیری از حیوانات اقدام به اهلی نمودن بعضی از آنان کرده‌اند. از جمله شتر، اسب، قوچ، سگ و ... که این حیوانات در میان قوم ترکمن به‌دلیل نوع زندگی (صحرانشینی) آنان همیشه و در همه حال یار و همدمشان بوده‌اند و اهمیت این موضوع سبب شد تا در طول زمان جنبه مقدس به‌خود گرفته است. اما برخی از نقوش جانوران و حشرات موزی یا خطرناک در بافته‌ها و لباس‌های محلی آنان به‌منظور مهار کردن و دفع شر آن جانور یا حشره در محیط زندگی یا فضای آلاچیق به‌کار رفته است.

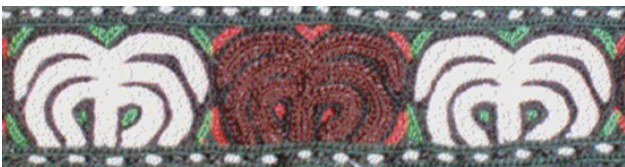
ساری ایچیان (طرح عقرب): «ساری ایچیان» به معنی «عقرب زرد» است. ترکمن‌هایی که در دشت «قره قوم» می‌زیسته‌اند، این طرح را از محیط پیرامون خود الهام گرفته‌اند. این نقش که در دوران پیش از اسلام با نام عقرب زرد خوانده می‌شده، در دوران پس از اسلام بنابر روایتی «عنکبوت» نامیده شده است. در مفهوم پیش از اسلامی، عقرب نماد تنزل خورشید و سرآغاز پوسیدگی و تجزیه نباتات است (کبیری و حاجلو، ۱۳۹۳، ۴۵). ترکمن‌ها در صحرای قره قوم به‌واسطه گرمای تابستان با عقرب‌های زیادی روبه‌رو بوده‌اند و به‌دلیل گرما مجبور بوده‌اند، حاشیه آلاچیق را باز بگذارند تا هوای خنکی وارد شود. عقرب‌ها در اثر گرمای هوا به سایه پناه می‌آورند و در نتیجه ساکنان آلاچیق پیوسته در معرض خطر نیش عقرب قرار داشته و چه بسا تلفاتی هم می‌داده‌اند. مادران ترکمن بعد از سال‌ها تجربه مبارزه با عقرب‌ها برای مقاومت در برابر با آن‌ها، نقش عقرب را بر حاشیه قالی‌ها، نمدها و سوزن دوزی‌ها

شده‌اند. از طوایف آن می‌توان به «سالور»، «ارساری»، «تکه»، «یموت» و «ساریخ» اشاره کرد که مهم‌ترین طوایف آن‌ها «تکه» و «سالور» هستند (کبیری و امیر حاجیلو، ۱۳۹۳، ۴۰). نخستین بار واژه ترکمن در دایره‌المعارف چینی در قرن هشتم میلادی آمده است. ترکمن‌ها از چندین هزار سال پیش در شمال مغولستان زندگی می‌کرده‌اند. تا حدود قرن هفتم میلادی ترکمن‌ها جزئی از قوم بزرگ ترک بودند. در این سال‌ها به دنبال اضمحلال امپراطوری گوگ ترک، گروهی از ترک‌ها که به نام «اغوز» نامیده شدند، جدا شده و از ناحیه ارخون به طرف آرال و سیر دریا کوچ کردند. پیدایش لفظ «ترکمن» نیز به حدود قرن نهم میلادی مربوط می‌شود. ترکمن‌ها تا اوایل قرن بیستم میلادی عمدتاً کوچ‌نشین بوده، اما پس از آن به مرور ده‌نشین و شهرنشین شده‌اند (گوکلان، ۱۳۹۲، ۱۰۰ و ۱۰۱). ترکمن‌ها به لحاظ فرهنگ و آداب و سنن زندگی، با سایر ایرانیان تفاوت‌هایی دارند. هر چند این تفاوت‌ها در سال‌های اخیر کمرنگ‌تر شده، ولی این قوم بسیاری از خصلت‌های فرهنگی سنتی خود را حفظ کرده است. برای نمونه، نوع پوشش زنان برخلاف پوشاک مردان با وجود تغییرات عمده نسبت به گذشته، محفوظ مانده است و به آن‌ها در مقایسه با دیگر ایرانیان هویت خاصی بخشیده است. «زبان ترکمنی جزو شاخه‌های زبان‌های ترکی در گروه زبان‌های اورال-آلتائیک قرار دارد. زبان‌های اورال-آلتائیک، زبان ساکنین ترکستان چین می‌باشد» (بیدگلی، ۱۳۶۶، ۲۴۳). ترکمن‌ها با یکدیگر به زبان محلی صحبت می‌کنند، اما واژگان و مفاهیم فارسی فراوان در مکالمه روزمره ترکمن‌ها قرار دارد (رضایی و همکاران، ۱۳۸۶، ۱۲۶). قوم ترکمن در حدود قرن دهم میلادی با اسلام آشنا شده و مسلمان شده‌اند. تأثیر اسلام بر این قوم آن‌چنان بوده که حتی در مورد کلمه ترکمن گفته شده است که این واژه به علت مسلمان شدن آن‌ها در اواخر قرن دهم میلادی ظاهر شده است (ایرونز، ۱۳۸۶، ۲۳۳).

• **سوزن دوزی و کاربرد آن در پوشاک سنتی زنان ترکمن**
 زنان ترکمن نیز مانند اقلیم‌های دیگر، لباس‌های عشیره‌ای و قومی خود را با وجود تغییراتی اندک نگاه داشته‌اند. اجزای پوشاک بانوان ترکمن عبارتند از لباس کار، لباس شهری، لباس منزل و لباس تشریفاتی. در مراسم عزاداری لباس کهنه می‌پوشند و رنگ آن اهمیتی ندارد. زنان ترکمن با نقش‌اندازی روی پارچه به آن‌ها جان می‌دهند، زبان گویای نقش و نگاره‌ها می‌شود و از آداب و رسوم، اعتقادات و گذشته‌های دور سخن می‌گوید. حتی آرزوهای آنان را به زبان می‌آورد. قومیت قالب ترکمن از ایل گوکلان است و از مهم‌ترین اشتغالات زنان ترکمن و ایل گوکلان سوزن دوزی ترکمن می‌باشد (رضایی و همکاران، ۱۳۸۶، ۱۲۵-۱۲۶). سوزن دوزی ترکمن که به آن سیاه‌دوزی نیز اطلاق می‌شود، در میان ترکمن‌ها به «کشته» معروف بوده و در گذشته کاربردهای فراوانی داشته است. در جامعه سنتی ترکمن برای تزیین لباس مردان، زنان و کودکان و پرده‌ها نیز از سوزن دوزی استفاده می‌شد، ولی امروزه

تصویر ۱. ساری ایچیان. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۲. موی نقش. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۳. شاخ قوچ. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۴. شاخ قوچ. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۵. قوش قانت. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۶. تیرانا برون. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

منتقل می‌کنند و عقرب نیز به محض دیدن تصویر خود به عقب می‌نشینند. به اعتقاد آن‌ها عقرب مظهر دفع شر است. این نقش علاوه بر قالی و نمد و پلاس در سوزن‌دوزی ترکمن نیز به وفور استفاده شده است (نیازی، مصاحبه شخصی، ۱۳۹۰) (تصویر ۱).

موی نقش (طرح عنکبوت): نقش عنکبوت برای رفع شر و شور چشم به کار می‌رفته است و دامداران در صحرا این جانور را دیده‌اند که یکی از آن‌ها را نیش زده و اثرات سمی نیش حشره را مشاهده و در نتیجه ترس باعث پیدایش این نقش در سوزن‌دوزی و فرش ترکمن شده است و هنرمندان این حشرات را به صورت استلیزه شده در نقوش فرش و سوزن‌دوزی‌های خود گنجانده‌اند (تصویر ۲).

شاخ قوچ: در میان طوایف اوغوز ترکمن و در بخش وسیعی از آسیای مرکزی «قوچ» نشانه قدرت و نیرو و عقاب شکاری به نام «قره قوش» نشانه قدرت و سرعت است. البته این نشان از دوره‌های به یادگار مانده است که طوایف اوغوز ترکمن از زمان گردآوری خوراک که دوره پیدایش توتیمیزم گذشته بوده و با اشتغال به دامداری به پرورش و اهمیت قوچ واقف شده و به ترسیم اشکال گوناگون آن در مظاهر زندگی پرداخته‌اند، مخصوصاً در نقش قالی، قالیچه و نمد که شاخ قوچ را به انواع مختلف ترسیم کرده‌اند تا بدان حد که در سال‌های اخیر بر روی سنگ قبرها نیز شاخ قوچ را می‌تراشند و حتی عین آن را می‌گذارند (تصاویر ۳ و ۴).

نقش قوش قانات (بال پرنده): «قو» را مادران ترکمن به عنوان نماد برگزیده و به نقش کشیده‌اند. زمانی که جفت قو به دلایلی کشته می‌شود، به همراه وی خود کشی می‌کند. مادران ترکمن تحت تأثیر این عاطفه قرار گرفته و قو را در حال پرواز یا به صورت آنالیز بال و ناخن پای این پرنده را به عنوان سمبل یار و یآوری به سوزن‌دوزی‌ها و فرش منتقل کرده‌اند (تصویر ۵).

تیرانا برون: «تیرانا» لفظ ترکمنی ماهی اوزون برون یا ماهی خاویاری دریای کاسپین است. این نماد برگرفته از شکل این ماهی است، که در بندر ترکمن صید می‌شود و طرح آن معمولاً بر روی کلاه و شلوار اجرا می‌شود. نقش تیرانا برون از نقوش مشترک فرش و سوزن‌دوزی ترکمن است (کلته و آق آتابای، ۱۳۸۲، ۲۲) (تصویر ۶).

طوشن قولاق: در زبان ترکمنی «طوشن» به معنی خرگوش و «قولاق» به معنی «گوش» است و به دلیل استفاده تصویر گوش خرگوش در متن این نقش به نام «طوش قولاق» معروف شده است. ورود این حیوان در نقوش سوزن‌دوزی می‌تواند متأثر از وجود عناصر پیرامون محیط زندگانی ترکمن‌ها در طول زمان باشد (تصویر ۷).

دیه نگ اور کچی: در گویش ترکمنی «دیه» به معنی شتر و «نگ» به عنوان نشانه وابستگی یا کسره معنا می‌دهد و اور کچی به معنای کوهان است. کوهان شتر یکی از نقوش معروف سوزن‌دوزی ترکمن به شمار می‌آید و مثلث در بین ترکمن‌ها به عنوان نمادی از کوهان شتر است و این حیوان همانند اسب در بین ترکمن‌ها از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است (تصویر ۸).

تصویر ۷. طوشن قولاق. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

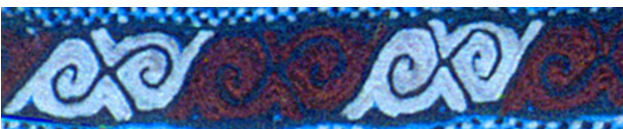
تصویر ۸. دبه نگ اورکچی. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

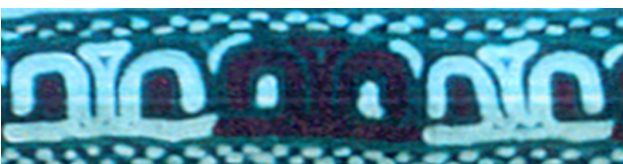
تصویر ۹. دبه بوئین. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۱۰. قاپارقا بولوم. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۱۱. قوچ بوروق. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۱۲. قوچ میزان. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۱۳. بیلان آغزی. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۱۴. بیلان آغزی. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

بافنده ترکمن بدون قلم و کاغذ و بدون نقشه از پیش طراحی شده، تناسب‌های آن را رعایت کرده و هنرمندان آن را در فرش یا پستی ترکمن نمایان می‌سازد. ترکمن‌ها به واسطه زندگی طولانی به شیوه دامداری، قوچ را سمبل خود قرار داده‌اند، ولی قبل از آن «گرگ» سمبل آن‌ها بوده است. ویژگی گرگ مقاومت و زیرکی است. وقتی که گرگ متوجه حضور سگ‌ها در اطراف گله گوسفند می‌شود، از حملات ناگهانی و مقطعی بهره می‌برد، چون ضربه می‌زند،

دیه بوئین: در گویش ترکمنی «دیه» به معنای شتر و «بوئین» به معنای گردن است و طرح دیه بوئین (گردن شتر) یکی از قدیمی‌ترین نقوش سوزن‌دوزی به‌شمار می‌رود و نشانگر اهمیت شتر در زندگی عشیرتی و صحرانشینی ترکمن‌هاست. ترکمن‌ها از شتر به‌عنوان نمادی از بردباری و صبوری یاد می‌کنند و برای این حیوان مبارک و خوش‌یمن احترام خاصی قایل هستند و این نقش را در هنر خود استفاده می‌کنند (تصویر ۹).

قاپارقا بولوم: در گویش ترکمنی «قاپارقا» به معنای ستون دنده آدمی یا چهارپایان یا اشکال مشابه و پیوسته و «بولوم» به معنای قسمت و بخش است. به سبب شباهت این نقش با ستون یا ستون دنده چهارپایان و تکرار اشکال شبیه به هم به نام «قاپارقا بولوم» معروف شده است. از عوامل مهم ایجاد این نقش عوامل اجتماعی و عشیرتی و اینکه قاپارقا یکی از نمادهای تاریخی و اجتماعی ترکمن‌ها به‌ویژه در دوره‌های آغازین تاریخ خود است (تصویر ۱۰).

قوچ بوروق: در گویش ترکمنی «بوروق» به معنای پیچیده شده یا جمع‌شدن در خود است. در این‌جا منظور همان شاخ قوچ است که به‌صورت پیچیده طراحی شده است. شاخ قوچ مظهر «آفرینش، شعاع نور، جنگ و خشونت» است. در باورهای قومی و اسطوره‌ای، این حیوان اولین علامت منطقه البروج (ماه فروردین) هستند و از این روی، نماد افکار نو و طلوع دوره جدید است (رستمی و میر، ۱۳۹۸، ۹۳). سنت‌ها و باورهای اجتماعی و فرهنگی و با اهمیت بودن شاخ قوچ به‌عنوان نماد و سمبل قدرت و شجاعت در تاریخ و فرهنگ ترکمن‌ها از عوامل خلق این نقش در سوزن‌دوزی ترکمن - به‌ویژه بر روی پوشاک سنتی زنان آن - است. نقش بوروق از دیرینگی بسیاری برخوردار است. به‌طور مسلم نقش بوروق یکی از قدیمی‌ترین نقوش در تاریخ و فرهنگ ترکمن‌ها بوده و پیشینه آن به زمان اغوزها در قرن ششم میلادی بر می‌گردد (نیازی، مصاحبه شخصی، ۱۳۹۰) (تصویر ۱۱).

قوچ میزان: در بین تمامی طوایف ترکمن نقش قوچ علاوه بر جنبه اسطوره‌ای، جنبه قداست داشته و در تمامی هنرهای این قوم مشاهده می‌شود. این نقش برگرفته از آیین شامانیسم ترکمن‌ها قبل از اسلام است و با گذشت زمان مورد استفاده قرار گرفته است. این طرح در واقع همان شاخ قوچ است که به‌صورت ترازو طراحی شده و گویای مفاهیم سمبل قدرت و شجاعت است (تصویر ۱۲).

بیلان آغزی: در زبان ترکی و گویش ترکمنی «بیلان» به معنای مار و «آغزی» به دهان گفته می‌شود. از عوامل ایجاد این نقش می‌توان به عوامل زیست‌محیطی و جغرافیایی اشاره کرد. ترکمن‌ها از حشرات و حیوانات موزی به منظور مهار کردن یا دفع شر آن‌ها در محیط زندگی استفاده می‌کنند (تصاویر ۱۳ و ۱۴).

ساری قولاق: در زبان ترکی و گویش ترکمنی «ساری» به معنی زرد و «قولاق» به معنی گوش است و این نقش بیشتر در پستی ترکمن به‌کار می‌رود و قدمتی دیرین دارد. ساختار این نقش هندسی و تابع اندیشه انتزاعی و ذهنی‌باف هنرمند بافنده است.

تصویر ۱۵. ساری قولاق. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۱۶. گون نقش. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۱۷. یاپراق. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۱۸. اوی نقش. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۱۹. بستان نقش. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

می‌گریزد و گوسفندهای زخمی از کنترل چوپان خارج می‌شوند و طعمه مناسبی برای گرگ‌ها مهیا می‌شود. این تاکتیک جنگی گرگ‌ها در زندگی ترکمن‌ها خصوصاً در نبردهای جنگی کاملاً مورد استفاده قرار می‌گیرد. هنرمند ترکمن به این سبب از نماد گرگ در فرش و سوزن‌دوزی بهره جسته است. کاربرد دیرین این نقش در قالی‌پازیریک به یادگار مانده از زمان هخامنشیان قابل مشاهده است. در اثر کهن، گرگ سمبل رهایی و نیز حفاظت از خانواده بر نقش نشسته است (تصویر ۱۵).

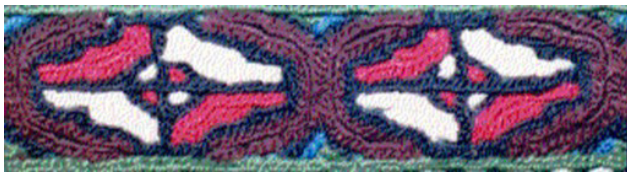
- طبیعت و محیط زندگی

ترکمن‌های صحرانشین، با سادگی تمام، حواشی و جزئیات هر آنچه که از طبیعت و محیط پیرامون (وسایل زندگی، ابزار کار و ...) می‌دیدند را در ذهن خلاق خود به صورت ساده در قالب طرح درآورده و آن را در آثاری چون قالی و گلیم، زیورات، سوزن‌دوزی و حتی در تزئینات اسب و سایر وسایل زندگی نقش می‌زدند. **گون نقش (نماد آفتاب):** در روزگار کهن، نور و آتش در بین ایرانیان جنبه قداست داشته و با اعتقاد به خورشید، عامل گرما و روشنی بخش زندگی و جهان، نیایش آن از زمان‌های بسیار دور در بین ایرانیان مرسوم بوده است. ترکمن‌ها به طوایف گوناگون تقسیم می‌شوند که یکی از این طوایف، طایفه بشیر در شمال افغانستان هستند که از این نقش استفاده می‌کنند. مردم جنوب ترکمنستان نیز این نقش را روی سجاده می‌یابند. نماد مذکور علاوه بر سجاده، در نمد، قالی، سوزن‌دوزی و ... نیز به کار می‌رود (نیازی، مصاحبه شخصی، ۱۳۹۰) (تصویر ۱۶).

یاپراق نقش: این نقش نمادی از طبیعت بوده و به نوعی دوخت در مناطق جنگلی و دوخت مزارع کشت شده است. از عوامل ایجاد این نقش محیط زیست و نگاه عمیق هنرمند پیرامون زندگی خود است. یکجانشینی ایل گولان را می‌توان به عنوان مهمترین عامل در ورود برخی از نقوش مانند یاپراق در دست‌یافته‌ها و به‌ویژه سوزن‌دوزی ترکمن دانست (تصویر ۱۷).

اوی نقش: آلاچیق‌های سفید (آق اوی) مرکز و بقای نسل‌های ترکمن بوده و در فرهنگ ترکمن «آق اوی» کاملاً مقدس شمرده شده است. زیرا در طول تاریخ هنرمند ترکمن خانه متحرک خود را به همراه خود کشیده است. این خانه آن قدر برایش ارزشمند بوده است که نماد «آق اوی» را هنرمندان در کلاه «تاخیه» به نقش می‌بندد و آن را بر سر می‌گذارد (تصویر ۱۸).

بستان نقش: درخت به عنوان یک نقش تزئینی گیاهی از جایگاهی ویژه در هنر ایران برخوردار است. درختان و گل‌های بوستان از دیرباز مورد توجه و علاقه انسان بوده و در ضمیر او جایگاهی مقدس و والا یافته است (خزایی، ۱۳۸۷، ۳۸) مادران ترکمن با الهام از طبیعت و نشان دادن سرسبزی محیط زندگی خود این نقش را آفریده‌اند. رنگ‌بندی این نقش نسبت به نقوش دیگر از تنوع بیشتری برخوردار است. این نقش بیشتر در دوخت کلاه استفاده می‌شود (تصویر ۱۹).

تصویر ۲۰. گول نقش. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۲۱. بورمه چگین (بورمه). مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۲۲. چاقماق. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۲۳. شلیپه نقش. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۲۴. یاپراق نقش. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۲۵. نقش باش تومان لک. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۲۶. صندوق بولوم. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۲۷. آمبار اوی. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

گول نقش: این طرح نمادی از «ماری گول» طرح فرش ترکمن است و در روش دوخت سوزن‌دوزی ترکمن بیشتر در «آلین دانگی» (سربند زنان ترکمن) کاربرد دارد. زنان چاه آب را می‌دیدند که اطرافش چند پرندۀ نشستۀ هاند و همان لحظه با ذهن حسابگر خودشان به طرز ساده و زیبا و با مهندسی دقیق نقش گول (به معنی چاه یا آبی که در یک‌جا جمع شده) را می‌آفریده‌اند (تصویر ۲۰).

بورمه چگین (بورمه): در زبان ترکمنی بورمه به معنای بستن و «چگین» به معنای بازو است. زنان سالخورده ترکمن معتقدند زمانی که فردی دچار ضعف یا غش می‌گردد، بازوی (چگین) او را با دستمال محکم می‌بندند تا خون به سمت بالای بدن جریان یابد. طرح «بورمه چگین» بر روی قسمت انتهایی پاچه شلوار زنانه (بالاق) و کلاه زنانه (آلین دانگی) دوخته می‌شود (قوی پنجه، ۱۳۹۴، ۱۰) (تصویر ۲۱).

چاقماق: نام چاقماق از دستگاه گیره که در کارگاه های آهنگری و غیره استفاده می‌شود، الهام گرفته شده است. طرح چاقماق اکثراً بر روی پارچه شلوار زنانه دوخته می‌شود (همان) (تصویر ۲۲).

شلیپه نقش: شلیپه به معنای شرابه و آویز است و این طرح عمدتاً از نقوش حاشیه فرش ترکمن گرفته شده و در سوزن‌دوزی به کار رفته است (همان). علاوه بر سوزن‌دوزی، در زیورآلات ترکمن نیز استفاده می‌شود، در فرهنگ ترکمن شرابه و آویزهای زیورآلات ترکمن به منظور دفع بلا مورد استفاده قرار می‌گیرد (تصویر ۲۳).

عالم نقش: این نقش از قالی ترکمن الهام گرفته شده است. نقش‌های عالم در قالی، بر حسب طوایف ترکمن تغییر می‌کنند و در هر مورد نقش خاصی استفاده می‌شود. این نقش از طرح‌های پیچیده گیاهی و هندسی و درختی گرفته تا نقوش ساده هندسی متغیر هستند. «گرمج» یا «گرمج» از طرح‌های معروف عالم است که نیاز محمد نیازی، استاد بافنده فرش ترکمن آن را چنین تفسیر می‌کند: «گرمج وسیله‌ای است که در اطراف جای چارپایان کشیده می‌شود» (غراوی، ۱۳۸۷، ۱۳۱) (تصویر ۲۴).

باش تومان لک: در گویش ترکمنی «باش» به معنای پنج و «تومان لک» یعنی تومانی است. این طرح از حاشیه اسکناس‌های پنج تومانی در دوره پهلوی دوم تقلید شده و به این نام معروف شده است (تصویر ۲۵).

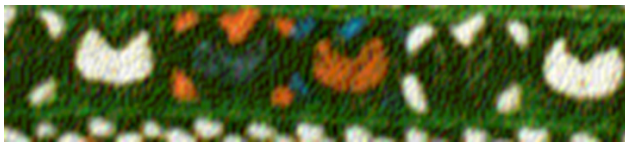
صندوق بولوم: به سبب برگرفتن این نقش از نقوش برجسته درب و بدنه چوبی صندوق‌های قدیمی ترکمن‌ها به «صندوق بولوم» معروف شده است. از جمله عوامل ایجاد این طرح عوامل هنری و تأثیر متقابل هنرهای سنتی ترکمن‌ها بر یکدیگر است (تصویر ۲۶).

آمبار اوی: «آمبار» در گویش ترکمنی، انبر به معنی قطع‌کننده است و «وی» به معنی خانه و در اینجا این نقش به سبب تقلید از قندشکن دستی به نام «آمبار اوی» نامیده شده است. از علل و عوامل خلق این نقش استعداد هنری، سلائق فردی و تأثیرات اجتماعی می‌توان نام برد. این نقش در حال حاضر در میان اکثریت روستاهای گوگلان‌نشین شهرستان کلالة متداول است (تصویر ۲۷).

آی نقش: «آی» به زبان ترکمنی به معنی ماه است و یادآور تاریخ و فرهنگ ترکمن در عصر توتمیسم می‌باشد. نقش «آی» از نقوش و

روی بافته‌های پرزدار آمده است و آن را «آیت لیق» (فاتحه) نامگذاری نموده‌اند که جنازه را با آن حمل می‌کرده‌اند و به این ترتیب نام مقدس به خود گرفته و بر همین اصل زنان نازای ترکمن روی آستین و دورتادور یقه و دامن سوزن‌دوزی می‌کنند که نذر بچه‌دار شدن را هم کرده باشند و ضمناً باز به این نیت سوزن‌دوزی می‌کرده‌اند که در جنگ شوهرانشان به افتخار قهرمانی برسند (تصویر ۳۱).

آشئق نقش: «آشئق» در زبان ترکمنی به قطعه‌ای از استخوان چهارپایان گفته می‌شود که از آن به‌عنوان وسیله ای جهت بازی کودکان مورد استفاده قرار می‌گرفت. بازی آشئق یکی از رایج‌ترین بازی‌های کودکان و نوجوانان ترکمن بوده که با آن ده‌ها نوع بازی انجام می‌داده‌اند و خانواده‌ها با علاقه‌مندی تمام در حفظ

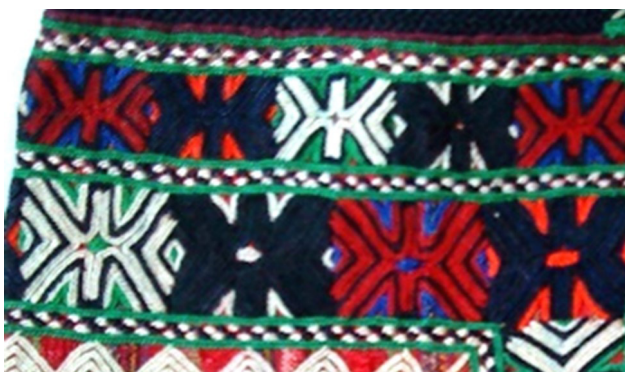
تصویر ۲۸. آی نقش. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۲۹. قیق نقش. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۳۰. قانقرق نقش. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۳۱. گل آیدی. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

مهرها و تمغاهای اوغوزها (نیای ترکمن‌ها) محسوب می‌شود که در حال حاضر جدای از نفوذ آن در هنرهای سنتی ترکمن‌ها، در حیات اجتماعی آن‌ها از جمله نامگذاری نوزادان - به‌ویژه دختر - مانند «آی تکین» (مانند ماه)، «آی تین» (جسمی همچون ماه)، «آلتین آی» (ماه طلایی) و «آی گول» (نقش ماه) بر جای مانده است (تصویر ۲۸).

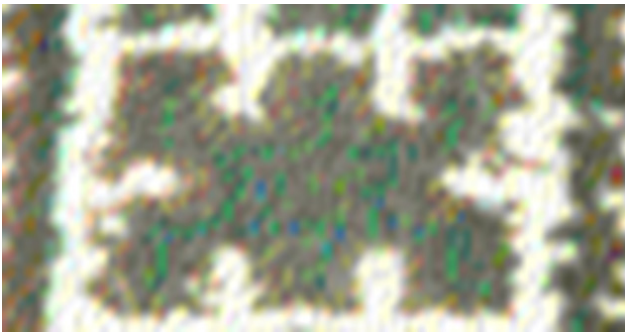
قیق نقش: در گویش ترکمنی «قیق» به معنای «کناره تپه ماهورها یا دره‌هایی با شیب کم» است و هدف از کاربرد آن استفاده از اشکالی است که نشانگر بلندی و شیب زمین هستند. از عوامل خلق این نقش می‌توان به عوامل طبیعی و جغرافیایی اشاره کرد. زندگی ترکمن‌ها در میان دشت‌ها و کوه‌ها در دوره‌های مختلف به‌ویژه در زمان روی آوردن به یکجانشینی موجب نگرش نو هنرمندان به محیط پیرامون خود بوده است (تصویر ۲۹).

قانقرق نقش: «قانقرق» اصطلاح ترکمنی بوده و به معنای چوبی است که یک سر آن دارای خمیدگی و به شکل قلاب است. بدون تردید وسایلی مانند قلاب چوبی ماهیگیری، چوب‌های درختان، عصای چوپان، استفاده از چوب به‌عنوان قلاب و کنترل گله گوسفند توسط چوپان در زندگی ترکمن‌ها باعث شده است که نقوش آن در فرهنگ مادی و معنوی تأثیر بسزایی داشته باشد. عوامل جغرافیایی و اجتماعی دیگری نیز چون سکونت در کنار رودخانه و روی آوردن به صید و شکار در به‌وجود آمدن این نقش تأثیر گذار بوده است (تصویر ۳۰).

- فرهنگ (آداب، رسوم، افکار، عقاید و باورها)

ترکمن‌ها از جمله اقوامی هستند که دارای فرهنگ، آداب و سننی غنی بوده و این امر در نقوش و آثارشان متجلی شده است. از جمله کجاوه‌ای که برای حمل عروس بر شتر می‌بندند و یا آلاچیقی که در آن زندگی می‌کنند و آیین‌ها و اعتقادات سنتی ترکمن‌ها قبل از گرویدن اسلام نقش عمده‌ای در خلق نقوش و نمادهای آن‌ها داشته و پس از گرویدن به اسلام و پذیرفتن مذهب حنفی و باورهای مذهبی و قرآنی، به آیین‌هایی همچون توتمیسم و شمیسیسم معتقد بوده‌اند. توتمیسمی در طوایف ترکمن تا قرن هفتم و هشتم هجری بر جای بود و به‌تدریج پس از آن از میان رفت ولی نشانه‌هایی از آن هنوز هم در وسایل زندگی و آثار عامیانه هنر ترکمن یافت می‌شوند: نمونه‌های آن را بالاخص در سوزن‌دوزی ترکمن می‌توان مشاهده کرد (آزادگان، ۱۳۷۲، ۲۲).

گل آیدی: این گل اولین گلی است که در گلیم یا «پلاس» بافته شده است و در قالی و نمذ نیز کاربرد دارد. گل باز شده‌ای که دارای نه گلبرگ است. به‌دلیل این‌که در فرهنگ ترکمن عدد نه عددی است خوش‌یمن، آن را به فال نیک می‌گیرند. به‌طور مثال جشن عروسی و مسافرت طولانی را در روزهایی که دارای عدد نه است، انجام می‌دهند. نمونه‌هایی از این عدد مقدس را می‌توان در جهیزیه دختران با عنوان «دوقوز»^۱ ولد انسان در نه ماه و نه روز و نه طایفه اغوزها که در شمال مغولستان در سواحل رود «تولا» سکونت داشته‌اند. احتمالاً این نماد به نشانه نه طایفه مسکون در منطقه مذکور ابداع شده است و درعین حال اولین نمادی است که پس از ظهور اسلام

تصویر ۳۲. آشتق نقش. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۳۳. یورک نقش. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۳۴. تامدرا نقش. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۳۵. کرد نقش. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۳۶. تکه نقش. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

بحث و تحلیل

با توجه به اشکال مورد استفاده در سوزن‌دوزی ترکمن در فرهنگ مذکور جمع‌بندی این عوامل به صورت ویژگی‌ها و معیارهای دارای اهمیت در هر کدام از عوامل مذکور به همراه کاربرد در پوشاک سنتی به همراه ملاحظات آن بیان شده، در

و نگهداری آن می‌کوشیده‌اند، تمام اعضای خانواده در جمع‌آوری آن برای کودکان کمک می‌کرده‌اند و مادران توبره‌ای می‌بافته‌اند بنام «آشتق توربا» و حتی در رنگرزی پشم دستبافته‌های خود آشتق را نیز در رنگ می‌انداخته‌اند و به صورت رنگ‌های مختلف درمی‌آورده‌اند. خانواده‌ها داشتن آشتق را خیر دانسته و آن را یکی از عجایب هفتگانه گنجینه جهان می‌دانسته‌اند. این نقش به صورتی نمادین در سوزن‌دوزی‌ها به کار رفته است (تصویر ۳۲). **یورک نقش:** «یورک» در گویش ترکمنی به معنای قلب است و به دلیل کاربرد شکل قلب در این طرح به «یورک نقش» معروف شده است. به نظر می‌رسد منظور از یورک دل گوسفند باشد که از مهرها و تمغاهای دوران دامداری در تاریخ قوم ترکمن است. در مراسم عروسی ترکمن‌ها، دل گوسفند را دو نیم کرده و به صورت کباب به داماد و عروس می‌خورانند به این نیت که دلشان یکی گردد (تصویر ۳۳).

تامدرا نقش: «تامدرا» در گویش ترکمنی به معنای دوتار است و دو تار یکی از آلات موسیقی ترکمن است. در بین تمامی طوایف ترکمن دوتار از اهمیت زیادی برخوردار بوده و نقش دوتار را می‌توان در نقوش هنرهای ترکمن مشاهده کرد (تصویر ۳۴).

- ویژگی‌ها و هویت‌های اقوام

در بررسی نقشمایه‌های ترکمن به چندین عامل در خلق طرح و نقش بر می‌خوریم که مهمترین آن‌ها «قوم‌شناسی» است. ترکمن‌ها از طوایف مختلفی تشکیل شده‌اند که هر طایفه برای نشان دادن هویت خود نقوش سنتی خاصی در صنایع دستی به ویژه بافته‌های خودشان به یادگار گذاشته‌اند که بعضاً به نام خود آن طایفه نام‌گذاری شده‌اند، از جمله «ساریق گل»، «ارساری گل» و غیره و با نام دیگری چون «ماری گل» به طایفه تکه منسوب شده است و یا «قابسه گل» که مربوط به طایفه یموت^۲ است.

گرد نقش: ترکمن‌های ساکن در اطراف قوچان و بجنورد به دلیل قرابت با کردهای آن منطقه با الهام از نقوش به کار رفته در صنایع دستی آن منطقه نقوشی چون گرد نقش را خلق کرده‌اند. هنرمند ترکمن با نگاهی هوشمندانه بعضی از نقوش به کار رفته در سوزن‌دوزی خود را از نقوش به کار رفته در هنر گرد خراسان شمالی وام گرفته و در هنر خود به کار می‌برند (تصویر ۳۵).

تکه نقش: از میان طوایف ترکمن، چند طایفه بزرگ در ایران ساکن هستند: یموت، گوکلان، نخورلی^۳ و تکه‌ها. تکه‌ها بیشتر در کشور ترکمنستان زندگی می‌کنند، هنرهای سنتی ترکمن‌ها گرایش‌های متنوعی دارد که هر طایفه نقشمایه‌ها یا زیور یا پوشش خاصی دارد که آن‌ها را از سایر طوایف ترکمن جدا می‌کند، یکی از این نقوش «تکه نقش» است و در بین قوم تکه مرسوم است (تصویر ۳۶).

جدول ۳. نقشمایه‌های فرهنگ و آداب‌ورسوم در پوشاک زنان ترکمن. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	مهمترین نقشمایه‌ها	نمونه تصویر	نوع کاربرد
۱	گل آبدی		شلوار نوجوانان
۲	آشقی نقش		شلوار

جدول ۲. نقشمایه‌های طبیعت و محیط زندگی در پوشاک زنان ترکمن. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	مهمترین نقشمایه‌ها	نمونه تصویر	نوع کاربرد
۱	گون نقش		بیراهن و شلوار
۲	بایراق نقش		شلوار

نتیجه‌گیری

نمود فراوانی سوزن‌دوزی ترکمن که هنوز هم از اقبال فراوان در تزیین انواع لباس و دستبافته‌های دیگر در میان آنان برخوردار است، به محیط مردمان ترکمن رنگ هویت می‌بخشد. وابستگی فرهنگی این قوم به گذشته ترکمن‌ها اشاره دارد که نموده‌های فرهنگی آن به صورت انواع نقشمایه‌ها خودنمایی می‌کند. التزام قوم ترکمن به استفاده از پوشاک محلی و تزیینات آن سبب ایجاد منظر فرهنگی و هویت ممتازی شده است. کاربرد فراوان و مشاهده مکرر این هنر بر پوشاک محلی بانوان ترکمن به دلیل اهمیتی که این قوم بر هویت فرهنگی خود دارد، این نقشمایه‌ها را به عنوان نشان فرهنگی این اقوام معرفی کرده است. ارزش‌های زیبایی‌شناسانه و تجسمی سوزن‌دوزی ترکمن از منظر نقوش، تا حد زیادی قابلیت انطباق با مشخصات فرهنگی و هویتی این قوم دارد. نقوش سوزن‌دوزی ترکمن برگرفته از عوامل گوناگون مانند جانوران، عوامل طبیعی، فرهنگ و اقوام ترکمن‌هاست. بخشی از این نقوش الهام گرفته از عقاید و باورهای قومی نظیر شاخ قوچ، نماد قدرت در فرهنگ ترکمن‌هاست و برخی دیگر از این نقوش برداشت انتزاعی از حیوانات و محیط اطراف است. ترکمنان همچون سایر اقوام ایرانی آداب‌ورسوم و عقاید خاص خود را دارند که از گذشتگان به ارث برده و در طول روزگار در راه حفظ آن تلاش کرده‌اند. یکی از نقوشی که به وفور در هنر سوزن‌دوزی و هنرهای دیگر ترکمن مشاهده

جدول ۱ ارائه شده است. در جداول ۱، ۲ و ۳، نقوش رایج در بین اقوام ترکمن ذکر شده است. بدین مفهوم که هر نقشی دارای مفاهیم خاص است. با توجه به تصویرهای جدول‌ها می‌توان نقوش را چنین تحلیل کرد:

- (۱) نقوش برگرفته از حیوانات،
- (۲) نقوش برگرفته از طبیعت و محیط زندگی،
- (۳) نقوش برگرفته از فرهنگ و آداب‌ورسوم.

جدول ۱. نقشمایه‌های حیوانی در پوشاک زنان ترکمن. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	مهمترین نقشمایه‌ها	نمونه تصویر	نوع کاربرد
۱	ساری ایجان		شلوار
۲	موی نقش		شلوار
۳	شاخ قوچ		شلوار
۴	قوش قانت		شلوار
۵	طوشن قولاق		شلوار
۶	دبه‌نگ اورکچی		شلوار
۷	دبه بوزین		شلوار
۸	قاراپالوم		شلوار
۹	قوچ مبران		شلوار
۱۰	قوچ بوروق		شلوار

طبیعت ویژه این دیار، نقشمایه‌هایی که در سوزن‌دوزی‌های سنتی پوشاک زنان این دیار به کار می‌رود، نوعی نمادپردازی و برگرفته از ذهن هنرمندان ترکمن و تحت تأثیر عواملی چون: جانوران، طبیعت و محیط پیرامون، فرهنگ (شامل آداب، رسوم، افکار، عقاید و باورها) و ویژگی‌ها و هویت‌های اقوام است. حواشی و جزئیات هر آن چه که از طبیعت و محیط پیرامون ترکمن‌ها وجود دارد، به‌صورت ساده در هنر ترکمن به‌ویژه سوزن‌دوزی به چشم می‌خورد. همچنین حیواناتی نظیر شتر، اسب، قوچ، سگ و ... که این حیوانات به‌دلیل نوع زندگی (صحرائشینی) آنان همیشه و در همه‌حال یار و همدمشان بوده‌اند، سبب شد تا در آینده جنبه تقدس گرفته و مورد استفاده در هنرهای ترکمن به‌ویژه سوزن‌دوزی قرار گیرد. اما استفاده از نقوش جانوران مودی و خطرناک در سوزن‌دوزی ترکمن به منظور رهایی از تهدید طبیعت و دفع بلاست.

می‌گردد، قوچ است. از نقش قوچ به‌عنوان نماد قدرت و شجاعت در فرهنگ ترکمن یاد می‌شود. ترکمن‌ها، نه به اقتضای هنر مدرن، بلکه مطابق طبیعت ساده‌خویس، شکل همه‌چیز را ساده کرده و در عین حال در تمامی این نقوش در کمال سادگی مفهومی نهفته است و رازی که با وجود گذشت زمان، کهنگی بر آن نشست و هر روز با ارزش‌تر می‌شود. این طرح‌ها اگرچه در گذشته با هر عنوانی زینت‌بخش جامعه سنتی ترکمن بوده، امروز نیز می‌تواند در دنیای مدرن در نقش لباس‌ها، پارچه‌ها و سایر وسایل مدرن امروز به حیات خود ادامه دهد. پدیده‌های تصویری نهفته در نقشمایه‌های مذکور معانی و مفاهیم متفاوتی دارند و تأثیر الهامات طبیعی در آن‌ها، گاه به چنان شکلی از انتزاع ناآشنا می‌شود که به سختی می‌توان معادلی برای آن در پدیده‌های پیرامون باز شناخت. با توجه به گذشته تاریخی و نوع باورها و فرهنگ حاکم در منطقه ترکمن صحرا، همچنین

پی‌نوشت‌ها

۱. واژه‌های مغولی به معنای پیشکش و هدیه

۲. Yumut

۳. Nukhorli

فهرست منابع

- آزادگان، جمشید. (۱۳۷۲). تحقیق در توتیمیس، مؤسسه مطالعات و اشارات تاریخی میراث ملی.
- آبرونز، ویلیام. (۱۳۸۶). ترکمن‌های یموت: مطالعه سازمان اجتماعی یک جمعیت ترک زبان در آسیای مرکزی (ترجمه محمدامین کنعانی). سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پژوهشکده باستان‌شناسی، شرکت نشر نقد افکار، افکار جدید.
- اسفندیاری، صبا. (۱۳۷۱). منتخب نگارشی بر روند سوزن‌دوزی‌های ایران. انتشارات فرهنگان.
- الطائی، علی. (۱۳۸۲). بحران هویت قومی در ایران. انتشارات شادگان.
- بیدگلی، محمدرضا. (۱۳۶۹). ترکمن‌های ایران. نشر پاسارگاد.
- خاموشی، زهرا. (۱۳۸۷). تحول کاربرد تزیین در سوزن‌دوزی بلوچ و ترکمن به شیوه سنتی و نوین. مطالعات هنر اسلامی، ۵(۹)، ۷۳-۹۸. <https://www.sid.ir/pa-98-73-9>
- خزایی، محمد. (۱۳۸۷). مفاهیم نمادین در هنر طراحی ایرانی. مطالعات هنر اسلامی، ۸(۸)، ۲۵-۴۰. <https://www.magiran.com/p585165>
- ذباح، الهام و حاتم، غلامعلی. (۱۳۹۲). جستاری در مفاهیم نقوش سوزن‌دوزی ترکمنان گنبد کلووس. نگره، ۸(۲۸)، ۶۹-۷۶. <https://negareh.shahed.ac.ir/arti-76-69>
- رستمی، مصطفی و میر، طاهره. (۱۳۹۸). تأثیر عقیده و باورهای دینی بر آرایه‌های زیورآلات ترکمن. هنرهای حوزه کاسپین، ۱(۱)، ۸۷-۱۰۵. <https://www.magiran.com/p2270263>
- رضایی، احمد؛ ریاحی، محمد اسماعیل و سخاوتی‌فر، نور محمد. (۱۳۸۶). گرایش به هویت ملی و قومی در ترکمن‌های ایران. مطالعات ملی، ۸(۴)، ۱۱۹-۱۴۰. <https://www.magiran.com/p474106>
- روح الامینی، محمود. (۱۳۸۳). مفهوم‌شناسی هویت ملی. در داوود میرمحمدی (ویراستار)، گفتارهایی درباره هویت ملی در ایران. انتشارات تمدن ایرانی.
- شادفرزینی، پرینا؛ حجازی، معینه السادات. (۱۳۹۹). مطالعه نشانه‌شناسی زیورآلات تومار زنان ایل تکه قوم ترکمن. زن در فرهنگ و هنر، ۱۲(۳)، ۵-۶. <https://doi.org/10.22059/jwi-ca.2021.308617.1469>
- غراوی، زهره. (۱۳۸۷). ریشه‌یابی عناصر تصویری در صنایع دستی استان گلستان. پایان‌نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد. واحد تهران مرکز، دانشگاه آزاد اسلامی.
- قوی پنجه، زهرا. (۱۳۹۴). نقش‌ورنگ در پوشاک زنان ترکمن. دومین کنفرانس بین‌المللی علوم و تکنولوژی، ترکیه، استانبول.
- کبیری، فراتک و امیر حاجلو، پرینا. (۱۳۹۳). بررسی نقشمایه‌های جانوری در قالی ترکمن. هنرهای کاربردی، ۴(۴)، ۳۹-۵۰. https://aaj.semnan.ac.ir/article_378_a1a14e3ec0ff77563d6bf268237d2669.pdf
- کلتی، ابراهیم و آق آتالای، مریم. (۱۳۸۲). سوزن‌دوزی ترکمن. انتشارات ایل آرمان.
- کسراییان، نصرالله. (۱۳۷۰). ترکمن‌های ایران. نگار تهران.
- گوکلان، عصام‌الدین. (۱۳۹۲). آداب و رسوم مذهبی ترکمن‌ها. فصلنامه حبل‌المتین، ۵(۵)، ۹۸-۱۱۴.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۹۸). جامعه‌شناسی اثر. نشر نی.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Tourism of Culture journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

رستمی، مصطفی؛ میر، طاهره و مامی، بی‌بی رابعه. (۱۴۰۳). تأثیر بوم و فرهنگ بر خلق نقشمایه‌های سوزن‌دوزی در پوشاک محلی زنان ترکمن با نظری بر هویت فرهنگی و تبارشناسی قومی. گردشگری فرهنگ، ۵(۱۸)، ۳۶-۴۷.

DOI: 10.22034/toc.2024.400645.1123

URL: https://www.toc-sj.com/article_210979.html

